

РОЗДІЛ 10.

Українські землі у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини

1. Становлення Польщі, Румунії і Чехословаччини як національних держав

Закінчення Першої світової війни підводило ризик під усім довіреним розвитком людства. Війна довела єдність та взаємозалежність світової цивілізації й започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а також у свідомості й поведінці людей. Розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, поява на цих руїнах самостійних держав й нове співвідношення сил на міжнародній арені не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів. На жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 рр. здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували автократичні і тоталітарні режими, які ще за життя учасників Першої світової війни ввергнули народи в нову, Другу світову війну.

Причини такого розвитку історичних подій треба шукати насамперед у недосконалості Версальської системи післявоєнного устрою Європи і міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць, в невдоволенні та обуренні переможених й морально принижених країн і народів довільним переколюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним й нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення, а також у жадливому матеріальному становищі мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років внаслідок першої світової економічної кризи.

Отже, Перша світова війна спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни у багатьох регіонах світу, насамперед у Європі – основному театрі воєнних дій. Щодо політичної мапи світу, то вона змінювалася на очах. Ще під час перебігу війни не витримав її випробувань державно-політичний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Російської і Османської імперій. Імперії Гогенцоллернів, Габсбургів, Романових і турецьких султанів розпалися і перестали існувати. На їхніх

уламках постали нові держави — Польська Республіка, Чехословацька Республіка (ЧСР), Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії та Болгарії. Сталися радикальні зміни у співвідношенні сил в Європі й усьому світі. Зокрема, більшовицька революція у колишній Російській імперії, справжню мету якої на той час далеко ще не всі усвідомлювали й яка справила значний вплив на світові політичні процеси, водночас на тривалий час поставила її поза колом великих держав. Внаслідок поразки у війні також випали з гурту держав, котрі визначали світову політику, країни Четверного блоку — Австро-Угорщина (зокрема її спадкоємці Австрія, Угорщина та інші країни), Німеччина, Болгарія і Туреччина. Англія і Франція, виснажені війною, істотно поступилися своїми позиціями США та Японії, значення і вплив яких незмірно зросли, особливо Сполучених Штатів Америки, які почали чимдалі більше відігравати роль кредитора європейських держав й провідну роль у світовій політиці взагалі. Значно активізувався національно-визвольний рух у колоніальних і залежних країнах Азії та Африки: колоніальна могутність європейських держав почала занепадати. Й, нарешті, значно змінилися кордони європейських держав: на 70% сучасні кордони в Європі склалися саме внаслідок Першої світової війни. Відтак посилюлися міграційні процеси: великі маси людей переселилися з однієї країни в іншу (наприклад, лише з Росії та України упродовж 1918–1920 рр. емігрувало близько 2 млн осіб), що викликало проблему біженців.

Саме з метою розробки й укладення мирних договорів між переможними країнами Антанти й переможеними державами Четверного союзу та визначення нових післявоєнних кордонів в Європі й остаточного підбиття підсумків Першої світової війни й була скликана Паризька мирна конференція (січень 1919 р. — січень 1920 р.). І хоча в роботі конференції взяли участь представники 27 країн, але основні питання післявоєнного устрою світу розв'язувалися так званою Радою трьох: прем'єр-міністром Великої Британії Д.Ллойд-Джорджем, президентом США В.Вільсоном і прем'єр-міністром Франції Ж.Клемансо.

У ході тривалих дебатів і обговорення мирних договорів із переможеними країнами виявилися серйозні суперечності між основними учасниками переговорів, однак в кінцевому підсумку назагал вдалося досягнути компромісів. Підготовка мирних договорів формально велася на основі так званих «14 пунктів президента Вільсона», тобто при визначенні кордонів післявоєнної Європи слід було виходити з принципу національності й самовизначення, а головною умовою післявоєнного устрою мало стати створення більш справедливого й демократичного порядку, який виключав би повторення світової війни й забезпечив би тривалий мир через роззброєння та заснування Ліги Націй як інструмен-

ту миру. З «14 пунктів» також впливало, що таємні домовленості між союзниками не повинні були братися до уваги, однак вони постійно впливали на вироблення умов післявоєнного устрою світу.

Основою післявоєнного врегулювання в Європі став Версальський мирний договір країн Антанти й Німеччини (28 липня 1919 р.), яку було оголошено головним винуватцем війни. За договором, Німеччина втрачала сьому частину території, дванадцяті частину населення, позбавлялася всіх колоній, які були поділені між державами-переможницями. Окрім того, Німеччині заборонялося тримати в армії більш як 100 тис. вояків, мати військово-повітряний і підводний флоти, важку артилерію тощо. За рішенням спеціальної комісії, Німеччина мусила сплачувати державам-переможницям репарації, загальний обсяг яких становив величезну суму — 132 млрд золотих марок, що аж ніяк не відповідала реальним можливостям переможеної й урізаної в своїх кордонах країни. Отже, Версальський договір поставив Німеччину, її народ, який, до речі, на той час вже скинув кайзерівський режим, що розв'язав цю загарбницьку війну, у надзвичайно складне становище, тому не міг стати основою тривалого й міцного миру.

Країни Антанти не виявилися милосердними переможницями й щодо інших переможених держав і народів, що засвідчили підписані на Паризькій мирній конференції договори з союзниками Німеччини — Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною. У них, зокрема, було зафіксовано державні кордони, що з'явилися з утворенням нових національних держав у Центральній-Східній Європі. За Сен-Жерменським мирним договором з Австрією від 10 вересня 1919 р., припинила своє існування колишня Австро-Угорська монархія. Колишні австрійські володіння — провінції Богемія, Моравія та Сілезія увійшли до складу Чехословаччини. Італія отримала Південний Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім міста Фіуме (Рієка), що викликало обурення італійської делегації. Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС) отримало Боснію та Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію. Румунія отримала Бессарабію і Буковину, а Польща захопила Галичину. Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію і заборонявся аншлюс (приєднання) до Німеччини.

27 листопада 1919 р. було підписано Нейїський мирний договір з Болгарією. Вона втратила Західну Фракію, яка передавалася Греції, та позбавлялася виходу до Егейського моря. Частину Македонії було передано КСХС, а Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Чисельність армії Болгарії обмежувалася 20 тис. чоловік.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний лише 4 червня 1920 р., що було пов'язано з революційними подіями в країні, проголошенням і тимчасовим існуванням Угорської та Словацької радянських республік. Територія Угорщини за цим жорстоким договором скорочувалася аж на 77%, а населення — на 59%. Зокрема, Румунія отримала

мала Трансільванію та Банат, КСХС — Воєводіну і Хорватію, а Чехословаччина — Словаччину і Угорську Русь (Карпатську Україну). Армія обмежувалася 35 тис. вояків, до того ж Угорщина, як і інші союзники Німеччини, повинна була сплачувати репарації переможцям.

10 серпня 1920 р. султанський уряд Туреччини підписав Севрський мирний договір, за яким відбувався поділ колишньої Османської імперії, яка втрачала близько 80% своїх володінь, а за чорноморськими протоками впроваджувався міжнародний контроль країн Антанти. Утім, у зв'язку з революційними подіями в Туреччині — ліквідацією султанату й проголошенням президентом республіки М.Кемаля — Севрський договір, що зводив країну до стану колоніальної залежності, не набув чинності, а в липні 1923 р. було підписано Лозаннський мирний договір, яким юридично закріплювався розпад Османської імперії і визначалися нові кордони Туреччини як незалежної держави.

Важливим підсумком Паризької мирної конференції стало, безумовно, утворення незалежної Польщі. Однак кордони Польщі охоплювали також частину німецьких, чеських, українських земель, що викликало у майбутньому гострі міжнародні й міжнаціональні суперечності.

Взагалі, що стосується території колишньої імперії Габсбургів, то, мабуть, не було іншого такого регіону світу, де так важко було б утілити в життя ідеї В.Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою. На Балканах, наприклад, не існувало чітко визначених національних кордонів, однак були національні меншини — в основному з числа слов'янських народів. Після тої поразки, яку зазнали панівні нації — австрійці та угорці, сталося так, що не слов'яни, а німці, угорці, австрійці і навіть румуни та італійці стали національними меншинами в тих країнах, що утворилися на території колишньої імперії. У Парижі союзники намагалися видозмінити країни Центральної Європи таким чином, щоб були встановлені найбільш справедливі кордони, що забезпечували б права національних меншин, а також накладені так звані штрафні санкції на угорців та австрійців.

Принцип національного самовизначення постійно порушувався переможцями стосовно переможених. Зокрема, італійцям було обіцяно природний кордон, що проходив перевалом Бреннера, хоча при цьому майже чверть мільйона німецькомовних тірольців опинилися в складі Італії. Нова Чехословацька держава дістала «історичні» кордони, у межах яких у її складі опинилися Богемія й 3,5 млн німецькомовних австрійців. Крім того, Чехословаччина і Польща, а також Румунія поділили між собою тих українців, які проживали у Західній Україні. Угорщина була урізана до тих областей, що їх залюднювали переважно угорці. Відтак вона перетворилася на невелику державу з населенням у 8 млн осіб. Натомість понад 750 тис. угорців опинилися у Чехословаччині, чимало їх залишилося і в КСХС і Румунії. Звичайно, Угорщина активно протестувала проти таких умов мирного договору, вимагаючи їхнього перегля-

ду, й ці цілком природні дезидерати викликали серйозне занепокоєння сусідів — Румунії, Чехословаччини та Югославії, які невдовзі утворили так звану Малу Антанту для протистояння, зокрема, угорському ревізіонізму щодо несправедливих кордонів¹.

Отже, за Версальською системою мирних договорів, відбувся такий переділ кордонів у Центральній-Східній Європі, що у багатьох новопосталих державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди у більшості випадків всупереч власній волі (17 млн осіб опинилися у межах не своїх держав). Розраховувати на підтримку Версальської системи цими народами навряд чи доводилося. Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, здійнята Першою світовою війною, не вщухала. Навпаки — тепер її силу підтримувало почуття національного приниження, особливо серед угорців і німців, які відверто марили про ревізію мирних договорів. Під час їхнього укладання відбулося стільки сумнівних компромісів, що не лише переможені, а й колишні союзники були вкрай невдоволені окремими умовами договорів. І все ж таки паризькі миротворчі, зокрема В.Вільсон, поклали великі надії на Лігу Націй, статут якої, за наполяганням президента США, став складовою Версальського мирного договору. Втім, як засвідчили подальші події міжнародного життя, Ліга Націй так і не виправдала сподівань, що поклалися на неї. Важко не погодитися з висновком відомого англійського історика Дж.Гренвілла: «у 1919 р. в Парижі так і не було закладено міцний фундамент миру. Можливо, було б занадто нереалістичним очікувати інших результатів»².

До вад Версальської системи післявоєнних міжнародних відносин можна віднести й той факт, що поза нею залишилася Росія. Для держав Антанти більшовицька Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом. До того ж незаконне захоплення влади більшовиками та їхні претензії на світове панування викликали у країнах Антанти ворожість, що спричинило міжнародну ізоляцію радянської Росії.

Недосконалість й несправедливість Версальської системи договорів 1919–1920 рр. засвідчує й та обставина, що окремі нації, насамперед українців, паризькі миротворчі позбавили шансів й можливості утворити свої держави — бодай на частині національної території³.

Щодо українців, то у відношенні до них це було, мабуть, особливо несправедливим. По-перше, не маючи на початок світової війни своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат, оскільки воєнні дії велися практично на всій території України. До того ж українці воювали по обидва боки ворогуючих, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська Україна, де проживало близько 25 млн українців, дала російській армії понад 3,5 млн вояків, а із Західної України з 6,5 млн проживаючих тут укра-

їнців до австро-угорської армії було мобілізовано 250 тис.⁴ По-друге, в результаті Української революції на теренах Наддніпрянщини була утворена Українська Народна Республіка — УНР, а наслідком національно-визвольного руху на західноукраїнських землях було проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР заявили про своє об'єднання у єдиній державі. Отже, український народ мав вагомі підстави сподіватися на позитивне розв'язання українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання його законного права на державність.

Щоправда, на українських землях під час роботи мирної конференції у Парижі відбувалися складні воєнно-політичні події, пов'язані з захистом УНР та ЗУНР своєї молодої державності. Зокрема, агресія російських більшовицьких військ у січні 1919 р. примусила уряд УНР — Директорію залишити Київ. В той же час ця агресія зміцнила позиції прихильників союзу з Антантою й антибільшовицькі настрої в Директорії. 2 лютого у Вінниці, що стала тимчасовим центром осідку Директорії, відбулася державна нарада для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням, з метою порозуміння з Антантою, інтервенціоністські війська якої в цей час перебували на півдні України. Ці умови були досить жорсткими, але українці продовжували пошук компромісу з Антантою.

Проантантівська орієнтація Директорії не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки й навіть спричинила значні соціальні ускладнення, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України. А в травні 1919 р. польська армія генерала Галлера за згодою Антанти почала наступ проти ЗУНР й у середині липня вийшла до лінії Збруча. 28 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за яким остання визнавала за незалежною УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р., тобто Україні довелося заплатити за власну незалежність ціною величезних територіальних поступок. Щоправда, Варшавський договір передбачав виступ об'єднаних збройних сил Польщі й УНР проти більшовицького війська. Союзники 6 травня 1920 р. навіть тимчасово заволоділи Києвом. Однак 12 жовтня 1920 р. у Ризі було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши для себе війну з більшовицькою Росією, польський уряд залишив Дієву Армію УНР напризволяще. Після нетривалих оборонних боїв вона відступила за Збруч й була інтернована. 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Західної Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб

передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. 25 червня 1919 р. Польща одержала від представників Антанти повноваження на окупацію всієї Галичини та ведення цивільної адміністрації на цій території. А 14 березня 1923 р. конференція послів держав Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі на умовах забезпечення автономії цього краю, політичної, релігійної та особистої свободи його населення (які так і не були виконані).

Паризькі миротворці виявилися рішучішими й послідовнішими у визначенні долі інших західноукраїнських земель — Закарпаття, Північної Буковини та Бессарабії. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східногалицького питання. Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій у Центральній-Східній Європі, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. 8 травня 1919 р. у Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією від 10 вересня 1919 р. За цим же договором, а потім згідно з Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р., вся Буковина була віддана Румунії. Ця ж доля спіткала й Бессарабію.

Отже, за наслідками Першої світової війни західноукраїнські землі з понад 12,3 млн населення опинилися у складі нових національних держав — Польщі, Румунії й Чехословаччини, що, безумовно, наклало значний відбиток на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу на цих землях, що налічував близько 8 млн осіб⁵. Водночас українська проблема була важливим чинником державотворення й внутрішньополітичного життя цих країн протягом всього міжвоєнного періоду.

З утворенням незалежних держав у центральноєвропейському регіоні перед ними постала головна проблема — яким буде характер державної влади. У Румунії, наприклад, королівська влада розв'язала це питання на свою користь військовою силою. Іншою була ситуація в Польщі та Чехословаччині, де ключові позиції зайняли керівники еміграційних осередків національно-визвольного руху й було запроваджене республіканське правління. Утім, і в цих державах політична система формувалася й розвивалася у відповідності до національних традицій, соціальної та політичної активності окремих класів й прошарків, виявлених ними здібностями до політичної волі. У результаті політична система Чехословаччини, що склалася як буржуазно-демократична, продовжувала розвиватися у цьому ж річищі навіть після зсунення вправо у другій половині 1920-х років, коли за багатопартійною системою створюється консолідуючий центр у вигляді групування «Града», а перший президент ЧСР Т.Г.Масарик виступає як загальнонаціональ-

ний авторитет. У II Речі Посполитій також відбулося поправління після травневого перевороту 1926 р., втім виразніше — у бік авторитарного режиму. Однак Ю.Пілсудський, на противагу Томашеві Масарикові, не став позапартійним арбітром, який об'єднував націю.

Повоєнна розруха, економічні кризи, голод й безробіття значно посилили соціальну активність й внутрішньополітичну боротьбу у країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, відновлення Польської держави у листопаді 1918 р., тим не менше, залишало відкритим питання про її устрій та кордони. Найвищу владу в країні до скликання законодавчого сейму обійняв як тимчасовий Начальник держави Юзеф Пілсудський⁶. У країні склалася непевна політична ситуація, оскільки різні партії й угруповання претендували на владу і мали відмінні погляди щодо державного устрою, точилася військова й дипломатична боротьба за кордони нової держави, відбувалися будівництво державного апарату і розвиток конституційного процесу. Вибори до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. завершили перший етап творення відродженої держави⁷.

Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави, що отримали назву «Малої Конституції» (20 лютого 1919 р.), згідно з якими законодавчу владу представляв Сейм, а виконавчу — Начальник держави спільно з урядом. 17 березня 1921 р. Законодавчий сейм ухвалив Конституцію Польської Республіки, побудовану частково за зразком французької й англійської, а також з урахуванням національних традицій. Законодавча влада належала двопалатним Національним зборам — Сеймові та Сенату, виконавча — президенту та уряду. Конституція містила широкий перелік громадянських прав. Зокрема, за національними меншинами визнавалося право збереження національної самобутності, розвитку мови та культури. Передбачалося існування в межах самоврядування автономних структур національних меншин. Основний закон II Речі Посполитої, що запроваджував парламентський устрій, систему представницького правління й засади організації адміністративного апарату й судочинства, стабілізував на певний час внутрішньополітичну ситуацію і робив можливим поступ країни на шляху демократизації суспільного життя⁸.

Доленосні для проголошення незалежності чехів і словаків події відбулися 28 жовтня 1918 р. Цього дня уряд Австро-Угорщини заявив про свій намір укласти перемир'я з державами Антанти, визнавши тим самим свою поразку. Празький Національний комітет, у свою чергу, на Вацлавській площі проголосив утворення Чехословацької Республіки й взяв у свої руки керівництво громадянською та військовою адміністраціями. 30 жовтня 1918 р. на засіданні Словацької національної ради була ухвалена Декларація словацької нації, в якій говорилося про розрив з Угорщиною й прагнення разом з чехами створити незалежну державу з правом словаків на національне самовизначення. Ці жовтневі дні стали

національно-демократичною революцією, що поклала початок чесько-словацькій державності.

13 листопада 1918 р. Національний комітет у Празі ухвалив Тимчасову конституцію, що проголошувала утворення Чехословацької Республіки і позбавляла Габсбургів усіх прав на чеські й словацькі землі. Утворювалися однапалатні Національні збори з представників всіх політичних партій, що брали участь у передвоєнних виборах 1911 р., які наступного дня на своєму першому засіданні одноголосно обрали президентом республіки Т.Г.Масарика — провідника закордонної національно-визвольної акції з утворення чехословацької держави, який ще перебував в США, і затвердили уряд на чолі з головою пражського Національного комітету К.Крамаржем, що отримав назву кабінету «загальнонаціональної коаліції». У грудні 1918 р., після чотирьох років еміграції до Праги з тріумфом повернувся Т.Г.Масарик.

Загальна площа новоутвореної Чехословацької Республіки, яка була визначена мирними договорами 1919–1920 рр., становила 140,4 тис. кв. км. У ній проживало 13,6 млн осіб, у тому числі 6,8 млн чехів, 2 млн словаків, 3,1 млн німців, 745 тис. угорців, 461 тис. русинів-українців і 282 тис. представників інших національностей (поляків, румунів, циган). Тобто, крім чехів і словаків, понад третину населення республіки становили національні меншини.

До складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70% промисловості колишньої монархії, яка упродовж двох-трьох повоєнних років була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал. Це була розвинена індустріально-аграрна держава (15 місце в світі за величиною національного прибутку на душу населення), що у ній понад 40% самодіяльного населення було зайняте в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% — у сільському господарстві. Причому економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим: питома вага зайнятих у промисловості у Словаччини була удвічі, а в Закарпатті учетверо меншою, ніж у Чехії⁹. Отже, у центрі Європи постала нова багатонаціональна держава, що успадкувала чимало вад Австро-Угорщини.

Новоутворена Чехословаччина стала складовою нової післявоєнної Європи й Версальської системи. Водночас перемога країн Антанти у Першій світовій війні сприяла зміцненню парламентської демократії у центрально-східноєвропейському регіоні, найбільших успіхів у розвитку якої досягнула саме Чехословацька Республіка. В основу існування й розбудови ЧСР її засновники і провідники намагалися закласти три головні ідейні настанови: державницьку ідеологію «чехословакізму», парламентську демократію та принцип непорушності територіального врегулювання в Європі на основі Версальської системи мирних договорів.

Щодо першої з цих ідейних настанов, то в офіційному трактуванні

ЧСР виникла як унітарна «чехословацька» держава, в якій дві «гілки» одного цілого — чехи і словаки — становили національно-політичну категорію «єдиний чехословацький народ». Рівноправність націй трактувалася лише як мовно-культурна. На цих засадах й будувалося громадянське суспільство республіки. Творці теорії «чехословакізму» розраховували, що в майбутньому мала постати й «етнічна єдність». Вони виходили насамперед з мовної близькості двох сусідніх народів, однак ігнорували суттєві відмінності їх історичного розвитку та культурних традицій. Концепція «чехословакізму», безумовно, мала політичний підтекст: попри свою принципову помилковість вона відіграла на початковому етапі певну позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків. Посилено пропагована чеськими лідерами, вона використовувалася ними на Паризькій мирній конференції для обґрунтування правомірності існування ЧСР та її нових кордонів.

Законодавча база для остаточного становлення парламентської демократичної республіки була створена з ухваленням у лютому 1920 р. Конституції Чехословацької республіки. Вона визначала структуру державних органів, їх повноваження і взаємодію, роль і права політичних партій та громадських організацій, проголошувала рівність усіх громадян та їх демократичні свободи. Вищим законодавчим органом був парламент — Національне зібрання, яке обиралось на підставі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права в умовах багатопартійності й складалося з двох палат — палати депутатів (300 осіб) і сенату (150 осіб). Воно обирало терміном на 7 років главу держави — президента — з досить широкими повноваженнями. Президент призначав уряд, вищих чиновників на місцях і міг відправити їх у відставку, мав право розпуску парламенту, був головнокомандувачем чехословацької армії, затверджував найважливіші міжнародні угоди тощо. Виконавчим органом був уряд ЧСР, підзвітний парламенту, який формувався з представників партій, що одержали найбільшу кількість голосів на виборах до парламенту. Всі уряди в міжвоєнній Чехословаччині були багатопартійними, тобто коаліційними (склалися з представників від 4 до 9 партій), а главою уряду ставав представник найвпливовішої партії¹⁰.

Отже, згідно з конституцією, в ЧСР склався високий ступінь політичного плюралізму. В республіці налічувалося близько 50 політичних партій і об'єднань, що віддзеркалювало складний національний, соціальний й релігійний склад чехословацького суспільства. Так, у перших у ЧСР парламентських виборах 1920 р. взяли участь 23 політичні партії, у виборах 1925 р. — 29, а в 1929 р. — 19 партій. Але визначальну роль у суспільно-політичному житті республіки відігравали 8-10 партій. Серед них найчисельнішою (близько 300 тис. членів) й найвпливовішою була аграрна — Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян (з 1922 р.). Її представники входили до складу всіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. З аграріями найчастіше

блокувалися Чехословацька національно-демократична партія, що нараховувала 70 тис. членів й виступала з правоконсервативних позицій, та Чехословацька народна партія, що об'єднала декілька католицьких партій і мала широку соціальну базу на селі в Чехії та Моравії (13 тис. членів). У Словаччині найбільшим політичним впливом користувалася Християнська народна (людова) партія на чолі з А.Глінкою. Найвпливовішою серед німців республіки була Судетсько-німецька партія. Інші партії, що представляли інтереси німецької, угорської, русинсько-української національних меншин ЧСР, не відігравали суттєвої ролі в політичному житті.

На лівому фланзі чехословацького політичного життя провідне місце займала Комуністична партія Чехословаччина, що оформилася у травні 1921 р. після розколу Соціал-демократичної партії. Нарховуючи на момент створення близько 120 тис. членів, прийнявши під тиском Москви 21 умову вступу до Комінтерну та розколовши чехословацький профспілковий рух й підпорядкувавши собі новостворене Міжнародне профспілкове об'єднання («червоні» профспілки), у лавах яких перебувало 170 тис. осіб, КПЧ, особливо після обрання 1929 р. її генеральним секретарем К.Готвальда — активного прибічника усіх більшовицьких догматів, перебувала у перманентній опозиції до влади аж до заборони у 1938 р. Попри падіння своєї чисельності до 25 тис. членів на початку 1930-х років, КПЧ завдяки своїй постійній критиці непопулярних законів і дій чехословацького уряду, через непримиренність і послідовність у обстоюванні інтересів найбідніших верств населення мала у міжвоєнні роки доволі стійкий рейтинг серед виборців ЧСР — 10-13% електорату віддавали голоси на парламентських виборах за комуністів. Проте суттєвого впливу на політику держави КПЧ не мала.

Реальна політична влада у Чехословацькій Республіці концентрувалася в руках неформальних організацій, таких як угруповання «Град» (від назви президентської резиденції — Празького граду), що склалося навколо президента ЧСР Т.Масарика та його найближчого учня й соратника Е.Бенеша і спиралося на впливові Національно-соціалістичну та Соціал-демократичну партії й масові громадські організації — Чехословацьке робітничє об'єднання, громаду колишніх легіонерів, фізкультурне товариство «Сокіл». Роль неформальних урядів в різні роки виконували й інші неконституційні органи реальної влади — так звані «П'ятірка» або «Вісімка», що склалися з лідерів найвпливовіших партій урядової коаліції. Їх найвідомішими членами були керівники політичних партій: аграрної — А.Швегла, народної — Я.Шрабек, соціалістичної — І.Стршибрний, національно-демократичної — А.Рашін (згодом — К.Крамарж), соціал-демократичної — Р.Бехіне (згодом — А.Мейснер). Ці органи підтримувалися керівництвом найбільших фінансово-монополістичних об'єднань країни, наприклад президентом Живнобанку Я.Прейсом та ін.¹¹

У цілому політична система міжвоєнної Чехословаччини функціонувала в рамках досить широких конституційних свобод. Діячі національної і комуністичної орієнтації намагалися дестабілізувати політичну ситуацію в ЧСР. Зокрема, партії націоналістичного гатунку добивалися перебудови країни з врахуванням багатонаціонального характеру її населення. Певною поступкою їх вимогам було, наприклад, ухвалення у 1927 р. закону про реформу системи адміністративно-політичного управління: відбулася її часткова децентралізація, запроваджувалося управління по землях — адміністративно-територіальних одиницях (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь), створювалися місцеві органи самоуправління на виборчій основі, хоча третина їх складу й призначалася Прагою. Комуністи, у свою чергу, згідно з настановами Комінтерну, прагнули встановлення у Чехословаччині диктатури пролетаріату. А партії республіканського, пропрезидентського спрямування дотримувалися реформістського курсу й для збереження парламентської демократії часто вдавалися до державних компромісів, про що свідчить, наприклад, подолання внутрішньополітичної кризи 1926 р. І хоча упродовж 1920—1930-х років у Чехословаччині спостерігалася тенденція до згорання парламентської демократії й поширення повноважень виконавчої влади, що особливо помітною стала в умовах світової економічної кризи і викликаной нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій, утім, за усіма змінами у функціонуванні парламентської системи, політичний устрій Чехословацької республіки мав чітко виражений буржуазно-демократичний характер, й вона залишалася однією з найбільш демократичних й стабільних країн регіону міжвоєнної доби. Засвідчує це й відносна стабільність розстановки сил у чехословацькому політичному таборі, й переобрання на пост глави держави у 1920-му, 1927-му й 1934 р. активного й послідовного будівничого держави «гуманної демократії» Т.Г.Масарика, і вибори після його добровільної відставки у 1935 р. на посаду президента ЧСР його соратника Е.Бенеша, якого підтримали навіть комуністи.

Розвиток демократичної конституційної системи ЧСР, ефективне функціонування парламентаризму, попри всі труднощі й проблеми, сприяли широкій політизації та соціальному структуруванню чехословацького суспільства, становленню таких елементів громадянського суспільства, як багатопартійність, плюралізм, права людини тощо. Активна діяльність політичних партій, зокрема в напрямку захисту інтересів окремих соціальних і національних верств населення, сприяла зростанню політичної свідомості та політичної культури громадян республіки.

Незважаючи на те, що Румунією були максимально використані сприятливі перспективи, відкриті перед нею поразкою Четверного союзу у Першій світовій війні й розпадом Австро-Угорщини (у результаті територія і населення країни зросли більш ніж удвічі, промисловий

потенціал — у два з половиною рази), внутрішньополітичне становище країни у повоєнний час було нестабільним, що засвідчували, зокрема, часті зміни урядів (упродовж 1918—1922 рр. діяло сім урядів). Правлячі кола Румунського королівства були змушені вдатись до проведення реформ. У грудні 1918 р. було запроваджено загальне виборче право, яке, однак, не поширювалося на жінок. У 1921 р. парламент ухвалив закон про земельну реформу, реалізація якого розтяглася на багато років. За ініціативою Національно-ліберальної партії на чолі з прем'єром Й.Бретіану у березні 1923 р. була схвалена нова Конституція Румунії, яка визначала Румунію як конституційну монархію, в якій джерелом влади є народ. Главою держави був король, який мав широкі повноваження: призначав прем'єр-міністра і міністрів, мав право розпускати парламент. Скасовувалась цензова виборча система й закріплювалось загальне виборче право. Були декларовані рівні громадянські й політичні права для усіх громадян, незалежно від національності, мови або релігії¹².

Отже, майже всі конституції того часу проголошували формальну рівність громадян незалежно від їхнього походження, мови і релігії, надавали демократичні свободи, що, однак, на практиці грубо порушувалося. У політичному житті країн регіону дедалі помітніший вплив почали справляти селянські партії, які, маючи найбільш значну соціальну базу, вимагали проведення аграрних реформ, обмеження великого землеволодіння й наділення землею селян. Саме селянські партії у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період були носіями ідей, пов'язаних з пошуками якогось альтернативного «третього шляху» суспільного розвитку, який би давав відчуття стабільності, порядку, вгамовуючи одночасно і «класові битви», і «дикий капіталізм». Ця альтернативна модель варіювалася у різних країнах, але загалом мала характер консервативний і традиціоналістський.

Поряд із соціальними та політичними проблемами державотворення, для країн Центрально-Східної Європи особливо гострими були національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному, культурному й релігійному ґрунті. В Румунії, а також у Польщі уряди провадили в міжвоєнні роки відверто шовіністичну політику щодо національних меншин, зокрема українців. Навіть у найдемократичнішій з країн регіону Чехословаччині з кінця 20-х років почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, іредентистські — серед угорців та автономістські — серед закарпатських українців.

Але найбільшою їхньою трагедією було те, що в міжвоєнні роки вони опинилися між двома тоталітарними державами, які прагнули світового панування — комуністичним СРСР та нацистською Німеччиною. Саме Перша світова війна, її наслідки породили перші в історії людства тоталітарні диктатури в Європі — дотримуючись хронології: у більшовицькій Росії, гортистській Угорщині, фашистській Італії, нацистській

Німеччині. Всі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою і саме тому вони становили безпосередню загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі.

2. Спроби інтегрування українського етносу в чужонаціональний державотворчий процес

Характерною особливістю державотворчого процесу у Польщі, Румунії й Чехословаччині у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що, звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення.

Національне питання, зокрема, стало однією з пекучих проблем внутрішньополітичного життя Румунії. Незважаючи на статті конституції, національні меншини (угорці, українці, німці, болгари, євреї та ін.), що нараховували 6 млн осіб з-понад 18 млн населення країни, зазнавали дискримінації, котра породжувала спротив румунському режимові. Зокрема, не бажало миритися зі своїм становищем українське населення, яке налічувало 1,2 млн осіб. У січні 1919 р. на території Хотинського та Сороцького повітів Бессарабії вибухнуло повстання проти румунської влади. Воно було жорстко придушене, близько 15 тис. селян були закатовані. У вересні 1924 р. велике повстання (Татарбунарське) охопило Ізмайльський й Аккерманський повіти на півдні Бессарабії. Воно теж було придушене румунською армією. Владою були скасовані усі колишні автономні права Буковини, а край перетворено на провінцію Румунії, де у 1918–1928 рр. й 1937–1940 рр. запроваджувався стан облоги.

В основі національної політики Румунії лежала ідеологічна концепція румунізації, що на практиці цілеспрямовано реалізовувалася через різноманітний державно-політичний інструментарій. У самій Буковині, наприклад, намагаючись запровадити тотальний контроль над українським населенням, румунські політики ініціювали створення спеціальних органів державної безпеки і національної пропаганди та надали дислокованим тут армійським підрозділам невластивих їм поліцейських функцій. Найяскравіше процеси примусової румунізації простежувались у галузі освіти та шкільництва. Зокрема, уже з початку 1919 р. 38 українських шкіл із 5556 учнями було перетворено на румунські. Загалом на Буковині, за даними румунської статистики, на той час зберігалось 155 українських шкіл, проте половину дисциплін там викладали румунською мовою. А за законом від 26 липня 1924 р. про освіту, згідно з яким українці вважалися «румунами, що забули свою рідну мову», вони зобов'язувалися «віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання». Відтоді румунізація українських шкіл відбувалася прискореними темпами, поки у 1927 р. не була завершена остаточно. Було також закрито всі кафедри з українською